
ПРОБЛЕМИ РАНЬОГО СТЕПОВОГО ЕНЕОЛІТУ У СВІТЛІ ВИВЧЕННЯ НОВИХ ПАМ'ЯТОК

Ю. Я. Рассмакін, О. Б. Будников

Стаття присвячена публікації нового ранньоенеолітичного могильника. Розглядаються проблеми культурно-хронологічного визначення аналогічних пам'яток.

Час появи в степовій зоні перших серійних виробів з міді, а разом з тим і початок епохи енеоліту в азово-чорноморських степах, більшістю дослідників синхронізується з Трипільською культурою періоду VI і особливих заперечень не викликає¹. Але сам процес етнокультурних змін, що призвів у цей час до суттєвого стрибка в історичному розвитку степового населення залишається слабо вивченим. В археологічному відношенні безпосередній зв'язок з цим процесом мають пам'ятки, відомі в літературі під назвою «тип Касимча-Петро-Свистуново» або «новоданилівський тип»², які, за вдалим висловом В. М. Даниленка, відображають поворот в етноісторичному розвитку Південної Європи³. Саме до цього часу і до цього кола пам'яток належить новий могильник, випадково виявлений при земляних роботах у м. Кривий Ріг (1992 р.). Могильник знаходився на високому правому березі р. Саксагань (рис. 1,1). Досліджено чотири поховання (рис. 1,2), ще кілька, за словами місцевих жителів, було зруйновано. Курган чи інші надмогильні споруди не зафіксовані.

Поховання 1 (рис. 2) здійснено в ямі овальної форми, довжиною близько 2,0 м, шириною 1,5 м, орієнтованій по осі північний схід — південний захід. Стінки трохи звужувались до дна і переходили на глибини 2,25 м в уступи шириною від 0,06 до 0,1 м. Нижче яма зменшилась до розміру 1,4×0,9 м. У заповненні верхньої частини, яку складала щільна глина, виявлено багато кальцинованих кісток, а на глибині 0,45 м — фрагмент черепа та рога тварини.

Похована молода жінка 16—18 років (визначення І. Д. Потехіної), яка лежала в скорченому положенні на спині, головою на північний схід. Права рука була випростана, кисть підігнута до тазу; ліва — трохи зігнута в лікті, кисть біля тазу. Ноги зігнуті в колінах і зберегли первісне положення.

Зліва і справа від черепа знаходилися скроневі підвіски (рис. 2,1), на грудній клітці розмішувалися низки мідних пронизок — три довгі та три короткі (рис. 2,2). В області тазу збереглися залишки пояса з намистин, виготовлених із створок «Upio», поряд з якими знайдені без певної системи створки морських черепашок, які, можливо, були нашиті на одяг (рис. 2, 3, 4). Біля кисті правої руки знаходилося мідне шило з кістяною ручкою (рис. 2, 5), а біля стопи лівої ноги — круглий шматок яскраво-червоної вохри, діаметром 13, висотою 9 см. Дно могили та кістки були густо пофарбовані вохрою. Біля західної стінки зафіксовано площадку з вугіллям. Дно нерівне, з перегином до центру, глибина 2,51 м.

1. Скроневі підвіски (2 шт.) виготовлені з мідного дроту, круглого в перетині, діаметром 2—3 мм, у 2,5 оберти. Кінці загострені. Загальний діаметр підвісок 2,5 см (рис. 3, 1).

2. Пронизки (близько 1400 шт.) виготовлені з вузьких мідних смужок, скручених у кільця діаметром 0,6 см. Кінці підігнані впритул або трохи розведені. Ширина смужок 0,2—0,3 см, товщина 0,1 см (рис. 3,2).

3. Намистини пояса виготовлені з створок черепашок «Upio», мають ок-

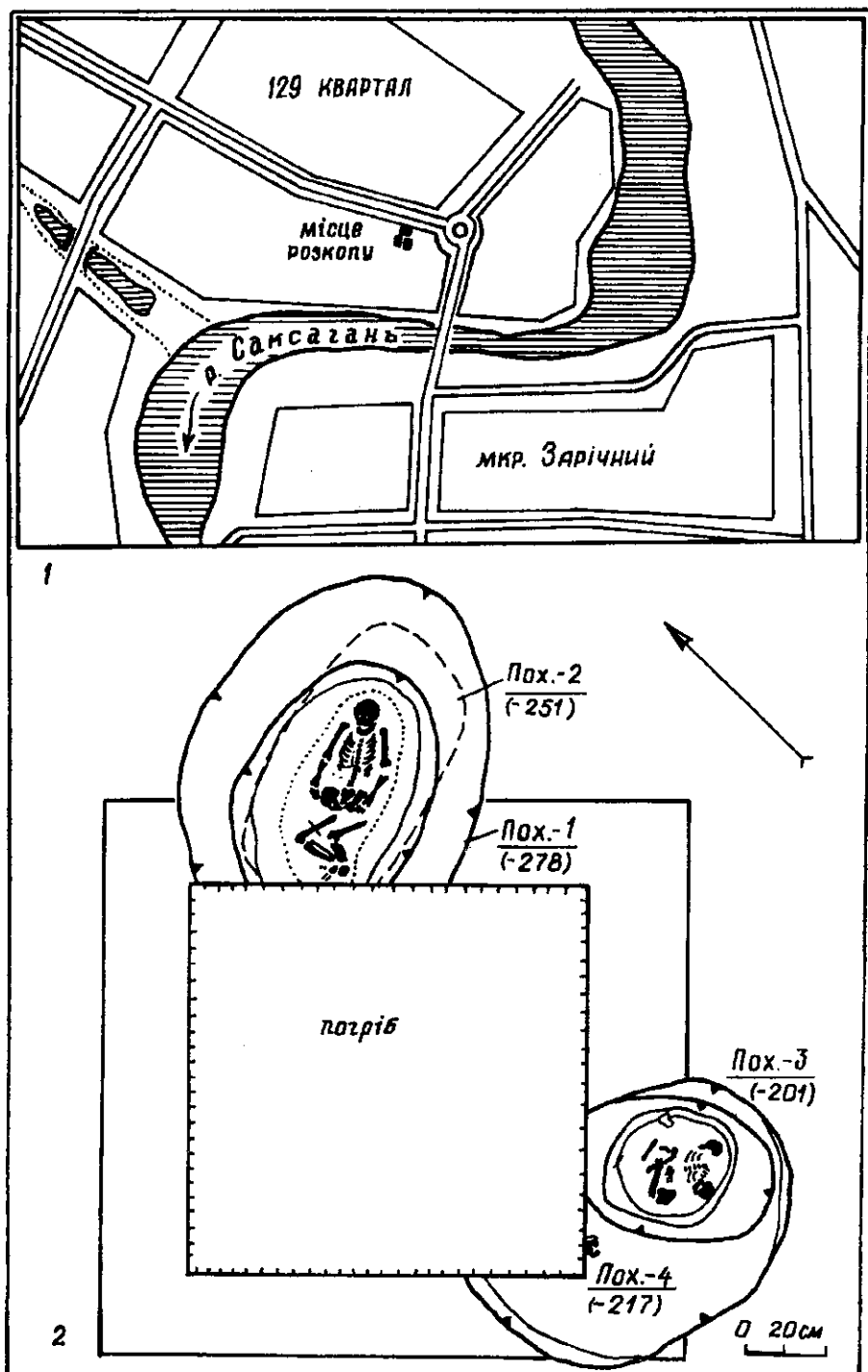

Рис. 1. Місце розташування могильника в м. Кривий Ріг (1) та план розміщення поховань (2).

руглі або підовальні обриси, плоскі, діаметром 1,6×1,2 см; з отвором посередині діаметром 0,4—0,5 см (рис. 3, 3).

4. Створки морських черепашок мають отвори діаметром 0,1 см (рис. 3, 4). Всього знайдено 20 шт.

5. Шило виготовлене з мідного стрижня. Робоча частина чотирикутна в перетині (2—3 мм), а частина, що входила в ручку, має круглий перетин,

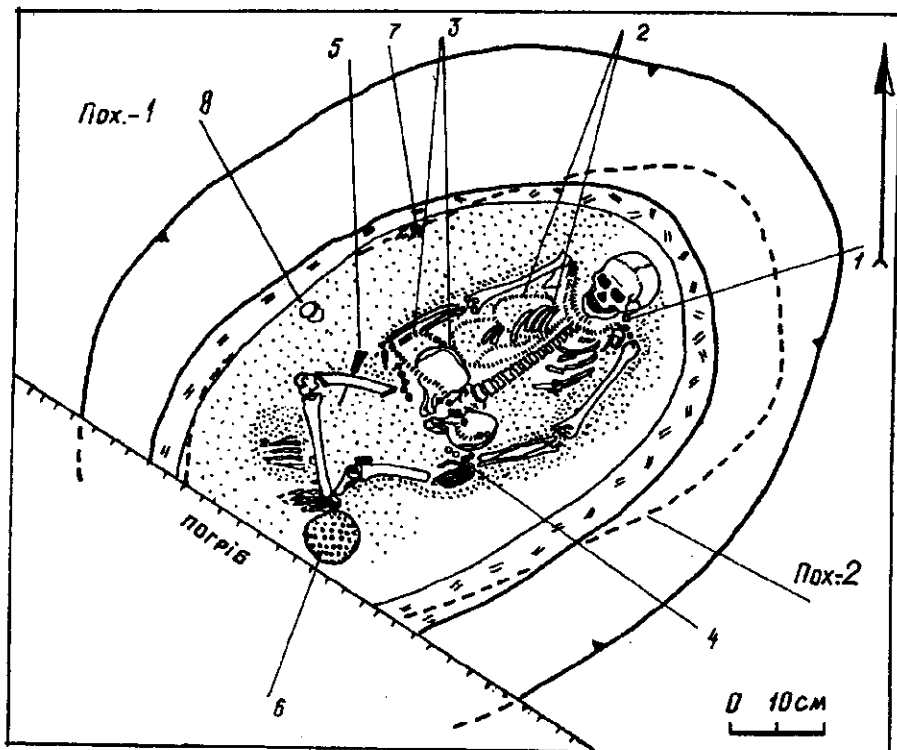

Рис. 2. Могильник у м. Кривий Ріг — план пох. 1: 1 — скроневі підвіски; 2 — намисто з мідних намистин; 3 — пояс з «Уніо»; 4 — морські черепашки-підвіски; 5 — мідне шило з кістяною ручкою; 6 — шмат вохри; 7 — вугілля; 8 — колінний суглоб з пох. 2.

діаметром 3 мм. Загальна довжина шила становить 15 см, довжина робочої частини 9 см. Ручка виготовлена з кістки вівці (кози) і має на поверхні по-вздожні тріщини та невеликий скол (рис. 3,5).

Поховання 2 (рис. 4) розташоване під похованням 1. Його дно глибше на 0,27 м. Здійснено в ямі овальної форми, розміром 1,56×0,82 м по дну і мало одну вхідну шахту з похованням 1. Саме до цього поховання шахта і відносилася, а її уступи були використані при здійсненні впускного поховання 1.

Похований чоловік 40—50 років лежав на спині, в скорченому положенні, головою на північний схід. Руки трохи зігнуті в ліктях, кисті знаходились на тазі. Зігнуті в колінах ноги схилилися праворуч, зберігши первісне положення завдяки упору колін у стінку ями.

Під черепом знаходилися скроневі підвіски, зліва — більшого діаметру, справа — меншого (рис. 4,1). На грудній клітці, навколо шиї, знайдено шість витків намиста з мідних пронизок (рис. 4, 2). Під нижньою щелепою лежала золота трубочка (рис. 4, 3). Під ребрами був крем'яний мікроліт. Праву руку прикрашав мідний браслет (рис. 4, 4), а біля кисті лівої руки, на тазі, знаходилися два крем'яних наконечники дротиків, третій виявлено під тазом (рис. 4, 5). Тут же, з лівої сторони, лежали два фрагменти мідних виробів. У північно-західній та східній частинах дна ями простежений тлін коричневого кольору (кора?), а в області правого ліктя — вугілля. Дно ями та кістки густо пофарбовані вохрою. Дно нерівне, з прогином до центру. Глибина 2,78 м.

1. Скроневі підвіски виготовлені з мідного дроту діаметром 2—3 мм, скрученого в спіраль у 1,5 оберти. Кінці загострені. Загальний діаметр підвісок відповідно 3 та 4 см (рис. 5, 3, 4).

2. Пронизки намиста (близько 900 шт.) виготовлені з вузьких мідних сму-

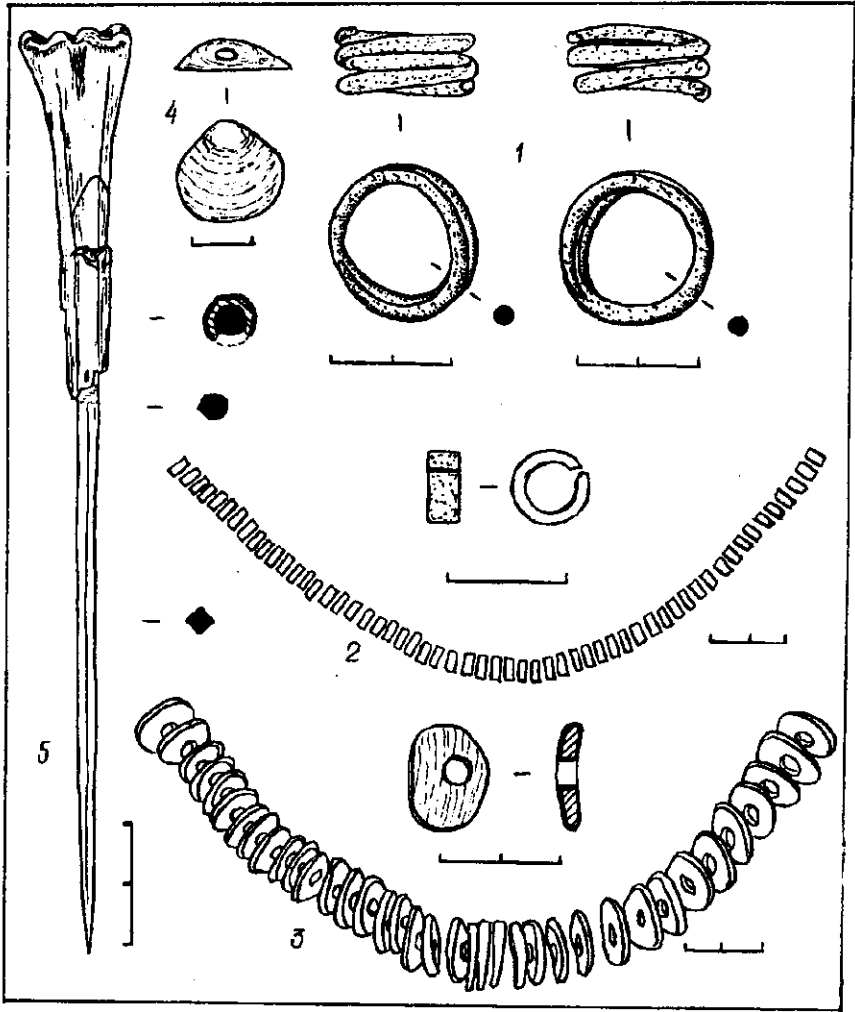

Рис. 3. Комплекс знахідок з пох. 1: 1 — мідні окремі підвіски; 2 — мідні намистини; 3 — намистини пояса з «Унію»; 4 — морська черепашка-підвіска; 5 — мідне шило з кістяною ручкою.

жок, звитих у кільця діаметром 0,6 см. Кінці підігнані впритул або трохи розведені. Ширина смужок 0,2—0,3 см, товщина 0,1 см (рис. 5, 8).

3. Трубочка виготовлена з тонкої золотої пластини, шов не простежується. Кінці її мають різний діаметр, відповідно 0,7 та 0,9 см, довжина — 5,2 см. Товщина близько міліметра. Менший за діаметром кінець трубочки має невеликий, але досить виразний розтруб (рис. 5, 2).

4. Мікроліт виготовлений з невеликої трикутної в перетині пластини довжиною 2,4 см, шириною 0,7, товщиною 0,3 см. Один кінець заокруглений, другий — обламаний. Поверхня без ретуші (рис. 5, 7).

5. Браслет виготовлений з плоскої, досить широкої мідної смужки із загостреними кінцями, скрученої у 1,5 оберти. Ширина — 1,6 см, товщина — 2 мм. Діаметр браслета 8,5×7,6 см при загальній висоті 4 см (рис. 5, 1).

6. Крем'яні вістря дротиків трикутної форми, лінзовидні в перетині, виготовлені в техніці двосторонньої обробки. У двох з них грані і основа трохи випуклі, третій має більш видовжені пропорції і рівні грані з прямою основою. Одне з вістер на випуклій основі має незначну виїмку (рис. 5, 11). Розміри — 6,8×5,1; 5,7×4,1; 6,8×4,2 см при товщині 0,7 см (рис. 5, 9—11).

7. Уламок чотиригранного стрижня, трохи зігнутого з боку зламу, довжиною 4,8 см, товщиною 0,7 см (рис. 5, 5) та фрагмент мідного сплющеного виробу прямокутної форми, розміром 1,7×1,0 см, товщиною 0,4 см (рис. 5, 6).

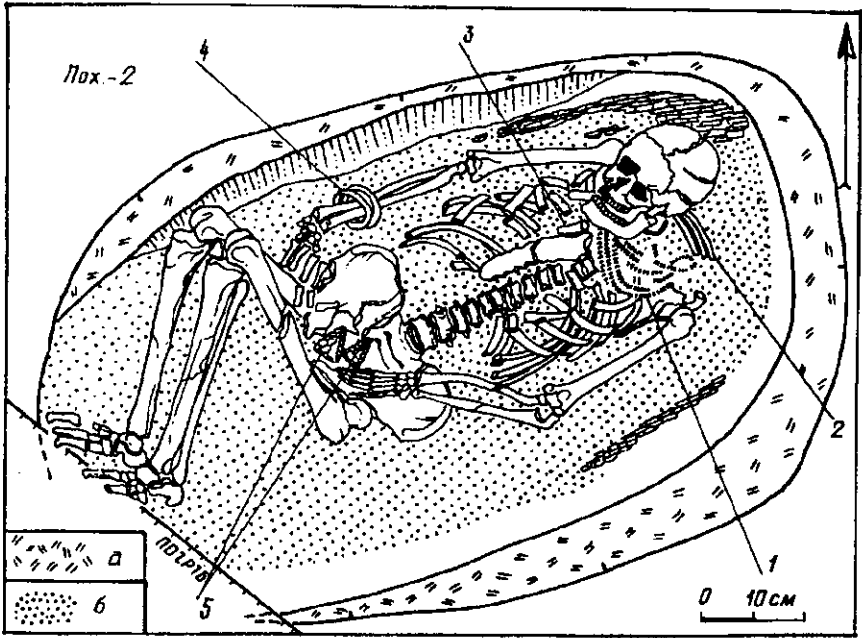

Рис. 4. Могильник у м. Кривий Ріг — план пох. 2: 1 — скроневі підвіски; 2 — мідне намісто; 3 — золота трубочка; 4 — мідний браслет; 5 — крем'яні вістря дротиків; а — глін; б — вохра.

Поховання 3 (рис. 6, 1) здійснено в ямі овальної форми, простеженій у північно-східній та східній частинах. Яма з трохи звуженими до дна стінками, які на глибині 1,72 м переходили в невеликі уступи шириною 0,08—0,1 м. Нижче вона мала форму неправильного овала розміром 0,68×0,48 м; орієнтована по осі південний схід — північний захід. У заповненні, на глибині 1,05 м, виявлений кам'яний заклад. Серед каміння і під ним зустрічалися фрагменти кісток тварин. Заповнення складалося із щільної глини з невеликими ділянками вогкого темно-сірого чорнозему.

Судячи з розміщення кісток небіжчика (стать і вік не визначені), його було поховано у сидячому положенні, але через певний час верхня частина тіла осіла, череп ліг на грудну клітку, а хребет розпався на кілька частин. Руки були складені на животі, про що свідчать кисті і положення ліктьових та променевих кісток. Ноги дуже підігнуті. Кістки, за винятком фрагментів черепа, знаходилися в шарі вохри товщиною 22—23 мм. Під кистю правої руки знайдено крем'яний ніж. Глибина поховальної ями 2,01 м від поверхні.

1. Ніж, виготовлений на пластині, овальної форми. По краю вона оброблена крутою ретушшю. Довжина ножа 7,5 см, ширина 2,6, товщина 0,6 см (рис. 6, 2).

Поховання 4 (рис. 6, 1) майже повністю зруйноване під час земляних робіт. Збереглися фрагменти стопи ноги. Поховання зафіксоване на площаді, пофарбованій вохрою і розміщеній нижче поховання 3, на глибині 2,17 м від поверхні.

Повний аналіз матеріалів з цього унікального могильника буде можливим після проведення спеціальних досліджень виробів з металу, кременю, кістки і черепашок та антропологічного вивчення скелетів. Ми спробуємо дати попередні висновки, які ґрунтуються на порівняльно-типологічному методі досліджень, а також зупинимось на деяких вузлових проблемах, пов'язаних з вивченням аналогічних пам'яток.

Поховальний обряд із специфічним положенням померлих: скорчено на спині, з припіднятою головою, зігнутими ногами і руками, кистями на тазу або животі, які зберегли своє первісне положення, відомий у степах від Волги до Дунаю для пам'яток середньостогівсько-хвалинської області⁴, а також для локальних груп поховань, виділених у окремих регіонах: Прикубання та Пе-

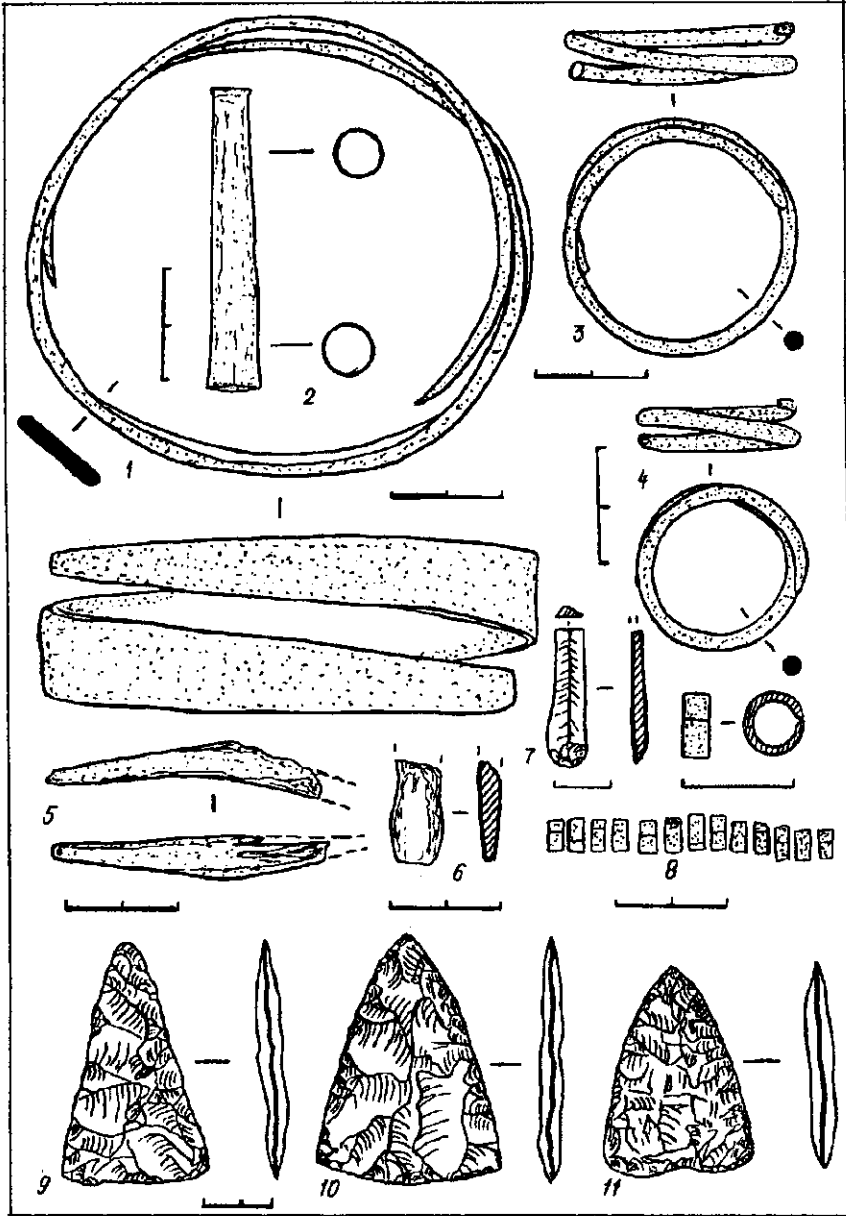

Рис. 5. Комплекс знахідок з пох. 2: 1 — мідний браслет; 2 — золота грубочка; 3, 4 — скроневі підвіски; 5, 6 — уламки мідних виробів; 7 — крем'яна мікропластинка; 8 — мідні намистини; 9—11 — крем'яні вістря дротиків.

редкавказзя⁵, Нижнього Дону⁶, степового Заволжя⁷. У Північному Причорномор'ї та Приазов'ї аналогічні за обрядом поховання визначаються як новоданилівські, які Д. Я. Телегін відділив від середньостоговської культури в межах окремого культурного типу⁸. Дещо раніше це запропонував В. Г. Збенович⁹. У Північно-Західному Причорномор'ї такі поховання включені до суворівського типу або групи, характеристика якої у дослідників цього регіону має суттєві протиріччя¹⁰. Особливо відзначимо позицію В. М. Даниленка, який поховання типу Суворово, Касимчі та Архари розглядав як особливий і єдиний тип скотарської культури східного походження (прикаспійсько-кавказького), що була поширена із збереженням вихідної форми від Каспійського моря до Добруджи¹¹. До даного короткого термінологічного переліку додамо точку зору М. Гімбутас, яка включає пам'ятки, що розгляда-

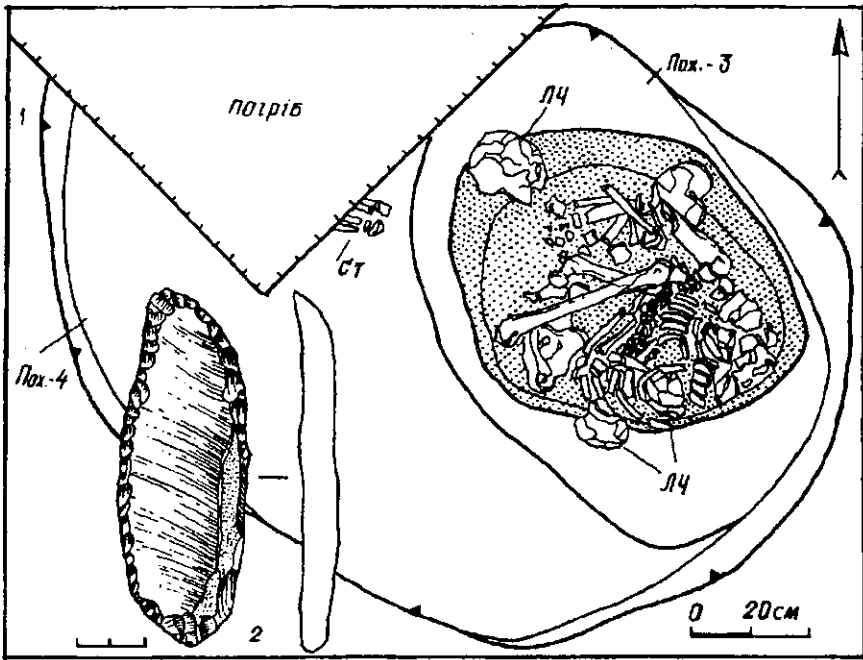

Рис. 6. Могильник у м. Кривий Ріг: 1 — план пох. 3—4; 2 — крем'яний ніж з пох. 3 (ЛЧ — фрагменти черепа з пох. 3; СТ — залишки стоп з пох. 4).

ються, у так звану курганну культуру (перший та, частково, другий періоди її розвитку)¹². В межах ранньої курганної традиції розглядає дані поховання і Д. Мелорі¹³. Для повноти огляду нагадаємо думку М. Я. Мерперта, який вважав, до саме ці поховання склали найдавніший загальний ямний горизонт¹⁴. Але з відкриттям Хвалинського могильника ця позиція була дещо скоригована, а іншими дослідниками переглянута¹⁵. В цілому наведений огляд, незважаючи на строкатість термінів, певну їх плутанину та дублювання, відбиває коло пам'яток, до яких належить описаний могильник. Цьому не суперечить наявність поховання в сидячому положенні. Цей обряд відомий також для означеного кола пам'яток і ще більше підкреслює специфіку поховального ритуалу. Зокрема нагадаємо сидячі поховання 11—12 у другому дереївському могильнику, поховання 43 в олександрійському¹⁶. Д. Я. Телегін від загальної кількості поховань середньостогівської культури виділив дев'ять сидячих поховань¹⁷. Є вони і в Хвалинському могильнику¹⁸.

Інвентар криворізьких поховань доповнює характеристику обряду, оскільки відбиває ті стандартні набори, які зустрічаються в різному сполученні в описаних похованнях на всій окресленій території. Це стосується трикутних вістер дротиків, пластин-ножів, поясів з черепашкових намистин. У поодиноких випадках зустрічаються мікролітичні пластинки. Особливу увагу привертають металеві вироби. Кільцеві намистини, спіральні скроневі підвіски та браслет з пласкої смужки із загостреними кінцями, шило — відомі в аналогічних за обрядом степових похованнях, але є продукцією Балкано-Карпатської металургійної провінції¹⁹. Золота трубочка є першим предметом цього типу в степовій Україні, і, разом з спіральною підвіскою з Микільського могильника, у світлі досліджень на західному узбережжі Чорного моря в Болгарії²⁰, може вважатися виробом варненського центру. Аналогії відомі серед предметів Варненського могильника, де такі трубочки використані як насадки ручок скіпетрів²¹. Не виключено, що і в пох. 2 трубочка також була частиною жезла, розміщення яких на грудях померлих виявлено в ряді енеолітичних поховань: Кюлевча, п. 33; Маріупольський могильник, п. XXIV²². З мідних виробів відзначимо уламки предметів, які могли використовуватись як для переробки, так і при обмінних операціях. Аналогічна ситуація сполучення цілих речей та уламків відома за матеріалами Карбунського скарбу²³.

Всі категорії мідних виробів знаходять аналогії в культурах Гумельниця, Варна, Кукутені-Трипілля, але питання їх походження, а саме — до якого з середків виробництва їх можна віднести: гумельницького, варненського чи трипільського, технологія обробки яких, за даними Н. В. Риндіної має суттєві відмінності²⁴, можна буде вирішити тільки після спектрального та металографічного аналізу.

Унікальність поховань криворізького могильника полягає в тому, що вдалося зафіксувати добре збережені цілісні комплекси, які дозволяють досить точно відтворити поховальний ритуал ранньонеолітичного населення. До цього часу таку можливість надавали деякі поховання з північної степової або лісостепової зони (Ямський могильник, Ворошиловградське поховання, Олександрівський могильник²⁵), щодо степових пам'яток, то вони були або погано збережені або зруйновані (Кайнари, Чаплі, Петро-Свистуново), або недостатньо опубліковані (Новоданилівка, Суворово)²⁶. Частково цей недолік компенсувався похованнями XXI та XXIV Маріупольського могильника²⁷. Тому, незважаючи на те, що Д. Я. Телегін нараховує близько 30 новоданилівських пам'яток²⁸, детальне вивчення поховального обряду в азово-чорноморському регіоні було обмежене недостатністю якісних джерел. Нам, наприклад, вдалося залучити з попередніх розкопок у Подніпров'ї, в тому числі і Правобережжі, ще кілька поховань, два з яких супроводжувалися довгими крем'яними ножами на пластинах (Нижній Рогачик, п. 9; с. Кут, к. 8, п. 7; с. Любимівка, к. 27, п. 11)²⁹, але й вони були не досить інформаційними (рис. 7, 1—5). В цілому на території України ми оперуємо близько 40 похованнями, не враховуючи відомі середньостогівські могильники.

Досліджені комплекси дають змогу звернутися до деяких дискусійних питань у вивченні доби раннього енеоліту степової зони.

1. Генезис поховального обряду даного типу в Дніпро-Волзькому регіоні, безсумнівно, пов'язаний з розвитком традицій певних культур маріупольської культурно-історичної області³⁰. В межах глобальних епохальних змін це був процес переходу від колективних могильників маріупольсько-с'єзжинського типу до індивідуальних ґрунтових і підкурганних поховань середньостогівсько-хвалинського типу. В цьому відношенні виділяти поховання з м. Кривого Рогу, так само, як і інші (с. Новоданилівка, Петро-Свистуново, Чаплі та ін.), які були лише частинами масових могильників, в окреме культурне явище немає підстав, хоча така тенденція в останні роки набуває все більшого поширення. Особливо актуальною ця проблема стала для азово-чорноморської зони, де специфіку пам'яток визначають суттєвіші впливи культур Карпато-Балканського регіону та певні зв'язки з північно-кавказькою областю. Центральним питанням всієї проблеми можна вважати співвідношення даних поховальних пам'яток з середньостогівською культурою. Якщо раніше, наприклад, Д. Я. Телегін розглядав їх у межах середньостогівської культури, але як окрему групу, то зараз він виділяє самостійне культурне явище, назване, як зазначалося вище, новоданилівським типом³¹. Цієї точки зору дотримуються й інші дослідники³². При цьому виявляється незрозумілим зміст самої середньостогівської культури, оскільки розглядати її лише лісостеповою немає підстав. Це насамперед стосується поселень, синхронних похованням типу криворізьких та новоданилівських. У Подніпров'ї це відповідний горизонт Стрільчої Скелі та його аналоги, а в Подонні — IV шар Раздорського поселення³³. Чи можемо ми розмежувати ці пам'ятки на різні за походженням та культурною приналежністю явища і наскільки це конструктивно? Вже територіальний розподіл пам'яток вказує на відсутність суттєвих відмінностей. Інвентар поховань, хоча й вирізняється «багатством» (правда, не завжди), також не виступає культуротворчим, оскільки всі категорії, за винятком металевих виробів, характерні і для поселень, правда, дещо гіршої якості: довгі крем'яні пластини-ножі, вістря дротиків та стріл, плоскі сокири-тесла. Безумовно, вирішення проблеми пов'язано з уточненням характеристики середньостогівської культури, більш чіткого її територіального та хронологічного розмежування. Це стало ще актуальнішим з виділенням так званих випростаних поховань, які супроводжуються в тризнах керамікою типу балки Квітяної, що вважається за існуючою термінологією також серед-

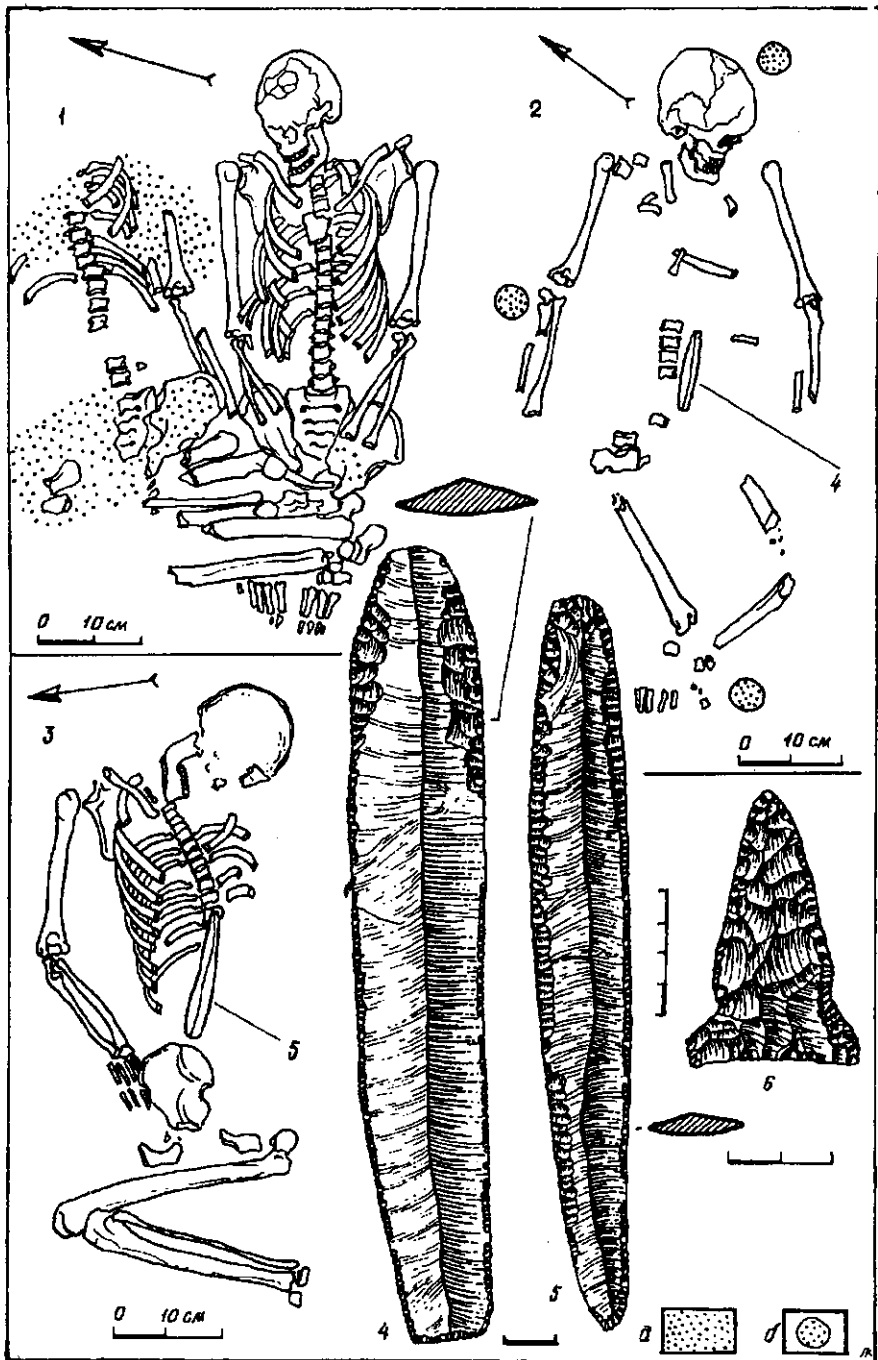

Рис. 7. План та інвентар ранньонеолітичних поховань: 1 — с. Любимівка, к. 27, п. 11; 2, 4 — с. Нижній Рогачик, ґрунт. м-к, п. 9; 3, 5 — с. Кут, к. 8, п. 7; 6 — крем'яне вістря гумельницького типу (за А. Паунеску); а — посипка, б — шматки вохри.

ньостогівською. Але це суперечить виділенню на цих матеріалах самостійної постмаріупольської культури³⁴. Отже, необхідно або розділити середньостогівську культуру на ряд окремих за походженням культурних явищ, або, навпаки, об'єднати в її межах різні за часом і генетичною основою пам'ятки. В останньому випадку термін і зміст середньостогівської культури матиме досить розмиту характеристику і виникатимуть певні труднощі для її вивчення. Можливо, слід використовувати термін «середньостогівська область»

або «спільність», зважаючи на поширення цієї назви, але чітко визначити її складові частини.

Повертаючись до питання походження розглянутих пам'яток і виходячи з нового розподілу культур мариупольської спільності, проведеного Н. С. Котовою³⁵, можна зазначити, що епіцентром формування нового обряду в межах Дніпро-Волзького регіону могло бути Нижнє Подоння з прилеглими районами, де була поширена нижньодонська культура мариупольської спільності, до якої віднесено і Мариупольський могильник³⁶. Формування нового обряду відбувалося одночасно з становленням культурних комплексів IV шару Раздорського поселення та відповідного горизонту Стрільчої Скелі³⁷. Це знаходить підтвердження у таких фактах, як наявність саме в цьому регіоні поховань з керамікою скелянського типу (Мокрий Чалтир, хут. Попова) та поховань, які супроводжуються прикрасами мариупольського типу (Мариупольський могильник, п. XXI; XXIV). Тому М. Я. Мерперт має рацію, пояснюючи появу скорченого обряду зростанням степового компоненту в розвитку ранніх стадій енеоліту східноєвропейського степу та лісостепу³⁸.

2. Датування ранньоенеолітичних поховань, в т. ч. криворізьких, не викликає особливих сумнівів, оскільки ґрунтується на знахідках, відомих не тільки в поховальних комплексах, але й в добре фіксованих культурних шарах поселень Кукутень-Трипілля та Гумельниці, що відповідає етапу Трипілля VI—Кукутені A1-4—Гумельниці A2-VI³⁹. В абсолютних цифрах за традиційною хронологією це 3700/3650—3350/3300 рр. до н. е.⁴⁰. Саме цим часом і можна датувати основну кількість розглядуваних поховань, але уточненню підлягають періоди їх появи та зникнення. Очевидно, мають рацію дослідники, які синхронізують кінцеву фазу існування могильників мариупольського типу та давніші поховання криворізького типу. Можна припустити, що в період формування останніх у Подонні, в Подніпров'ї ще функціонували могильники азово-дніпровської культури: Микільський, Лисогорський, а також Капулівський. Золота трубочка з криворізького могильника свідчить про синхронність з культурою Варна на західному узбережжі Чорного моря, тобто з такими пам'ятками, як Варненський могильник, Дуранкулак та ін.⁴¹. У сусідніх з Нижнім Подонням областях Прикубання та Закубання, а також у Передкавказзі поховання одночасні пам'яткам типу Свободного, Мешоко (нижній горизонт), Замок, які об'єднуються в закубанську енеолітичну культуру домайкопського часу⁴². Зокрема, на поселеннях знайдені черепашкові та кістяні прикраси, вироби з кременю, кераміка, то-тожні поховальному інвентарю⁴³. Такою, в загальних рисах, уявляється нам синхронізація поховальних пам'яток, аналогічних могильнику з Кривого Рогу. Відносно пізнього датування можна відзначити відсутність надійних джерел для синхронізації з часом Трипілля VII—Кукутені A-VI-2 в причорноморських степах. Але на Нижньому Доні та в Передкавказзі відомі поховання з майкопським інвентарем: керамікою, крем'яними виробами, металом⁴⁴, що свідчить про певну тривалість даного ритуалу в зоні його формування. Крім того, треба згадати також і ґрунтові могильники в Подніпров'ї, які завдяки трипільським імпортам датуються етапом VII⁴⁵ і зберігають основні обрядові риси більш ранніх пам'яток.

3. Видається можливим окреслити наступну модель етнокультурного розвитку в епоху раннього енеоліту. В Нижньому Подонні та прилеглих до нього територіях, на основі розвитку нижньодонської культури мариупольської області (за Н. С. Котовою), поступово формується нова культурна група з характерним скорченим обрядом на спині та поселеннями типу IV шару Раздорського. Саме з цією новою групою можна пов'язувати появу на Дніпрі пам'яток типу Стрільчої Скелі⁴⁶. Цей процес супроводжувався становленням скотарського пастушого господарства досить рухомих форм, що дозволило степу з фактора роз'єднуючого перетворитися у фактор об'єднуючий, як зазначив М. Я. Мерперт, близьку позицію займав і В. М. Даниленко⁴⁷. Це сприяло швидкому поширенню нових традицій ще в той час, коли в Подніпров'ї функціонували пам'ятки азово-дніпровської (за Н. С. Котовою)⁴⁸, а в Поволжі — самарської культури (за І. Б. Васильєвим)⁴⁹ мариупольської культурно-історичної області. Визначаючим фактором подальшого руху на

захід був розвиток Карпато-Балканської металургійної провінції з її гумельницьким, трипільським, а також, нині виділеним, варненським осередками⁵⁰. З'явилася навіть думка, що поховання новоданилівського типу можна віднести до прошарку майстрів-мін'ял⁵¹, які, з іншої точки зору, можна відносити до вищої родової знаті⁵². На особливий статус поховань звернув увагу С. М. Кореневський, спираючись на матеріали Прикубання та Передкавказзя⁵³. Дійсно, виходячи з досить сталого поховального обряду, наявності високоякісних виробів при померлих, в тому числі булав та скіпетрів, ці поховання можна розглядати як певну елітарну групу з прогресуючою формою обряду — від ґрунтових могильників до курганів, що вдало зазначив В. М. Даниленко⁵⁴.

Склалася специфічна система взаємодії ранньонеолітичного скотарського населення степової зони з пізньонеолітичним землеробським Карпато-Балканського регіону та Трипільсько-Кукутенською культурою, динаміка якої неодноразово розглядалася в літературі⁵⁵. При розгляді цієї системи більше уваги треба приділити не антагоністичним відношенням двох культурних світів, а їх співробітництву та взаємодоповненню. Адже досить виразно простежується взаємообумовленість багатьох явищ, пов'язаних з розвитком двох світів, зокрема, між функціонуванням гумельницького та варненського осередків, появою та розвитком найдавнішого рухомого скотарського населення, формуванням особливого культурного явища в Прикубанні. Безперечно, існували більш давні зв'язки в період розвитку лише культур маріупольської області, про що свідчать, наприклад, знахідки аналогічних булав у Микільському та другому Варненському могильниках⁵⁶, великого браслета з раковини спондилус на місці Лисогорського могильника*. Але характер цих контактів якісно змінився з появою нових пам'яток. Це спостерігається і в поширенні цілого ряду специфічних виробів: зооморфних скіпетрів, так званих протопсаліїв, певних категорій крем'яних знарядь та зброї, а також кераміки, за формою та орнаментальними мотивами дуже близької до посуду Стрільчої Скелі⁵⁷. Крім того, добре простежується загальна схожість деталей поховальних обрядів, прикрас, виготовлених з різних матеріалів, але типологічно однорядних і т. д., що дозволило окремим дослідникам вбачати в цьому наявність певної культурної спорідненості або загальних культурних традицій і джерел впливу⁵⁸. Виходячи з цього, важко вбачати в ранньонеолітичному населенні ту силу, яка знищила високорозвинуті землеробські культури. Поки що не доведена причетність степовиків до знищення трипільських поселень. Цікаві дані були отримані на поселенні Друци I (етап VI), на якому виявлені стріли, виготовлені за трипільськими традиціями⁵⁹. І хоча типи вістер стріл та дротиків були в цей час досить схожими і знайдені як на степових поселеннях та в похованнях, так і на трипільських (наприклад, Нові Русешти), пов'язувати їх лише з войовничістю степового населення немає підстав. Це швидше відтворює напруженість самої епохи. Крем'яні вістря стріл або дротиків гумельницького типу з двома опущеними вниз шипами (рис. 7, б) відомі в Прикубанні (нижній шар Мешоко)**

Із зникненням Балкано-Карпатської металургійної провінції та згасанням гумельницького і варненського осередків, як і взагалі пізньонеолітичних землеробських культур, порушується єдність зв'язків; і в степовій зоні ми не знаємо пам'яток типу криворізьких поховань. Поховальні традиції, як зазна-

* Знайдений О. В. Бодяньським, зберігається в Запорізькому краєзнавчому музеї.

** На цьому тлі курйозом виглядає розгляд кістяних пронизок з нижнього шару Мешоко, прикрашених нарізками, як степовий імпорт ямної культури (*Нечитайло А. Л.* Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. — К., 1991. — С. 50). У світлі існуючих даних, між ними близько тисячі років. Ймовірно, пронизки імітують мідні аналогічні вироби, відомі, зокрема, в Карбунському скарбі. Взагалі в роботі А. Л. Нечитайло існують суттєві недоліки вже на рівні елементарного зіставлення матеріалів, до того ж часто вирваних з контексту їх знаходження. Досить виразно це проявилось стосовно енеолітичних та ранньобронзових пам'яток (наприклад, розгляд майкопських піфосів з відбитками канатів як запозичення традицій степових племен у формі та орнаменту посуду або порівняння типологічно різних долот з ямних та новосвободненських поховань), але це тема окремого дослідження.

чалось вище, зберігаються у відносно стабільних зонах долин Дніпра та Дону, де еволюція простежується і за матеріалами багаточасових поселень. У степовій зоні, можливо, відбувався процес формування нових синкретичних культурних явищ, таких як Чернавода I, пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки, «випростані» або постмаріупольські поховання. Скелянські пам'ятки переростають у стогівські. Але все ж таки період, що відповідає часу Трипілля VII у степовій зоні, досліджений слабо через відсутність надійних джерел. Як правило, відомі поховання в курганах датуються за трипільськими імпортами, в кращому випадку часом Трипілля VII-СІ та СІ.

Таким чином, ми намагалися визначити місце і час нового ранньоенеолітичного могильника, дослідженого у м. Кривий Ріг. Безумовно, комплекси знахідок вказують на те, що головним напрямом культурних зв'язків цього часу був Карпато-Балканський регіон з його високорозвиненими землеробськими культурами, які багато в чому визначили характер і рівень розвитку степових скотарських культур у період освоєння першого металу.

Примітки

¹ Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры эпохи раннего металла в ее системе // Проблемы археологии Поднепровья.— Днепропетровск, 1984.— С. 76; Телегин Д. Я. Среднестоговская культура и памятники новоданиловского типа в Поднепровье и степном Левобережье Днепра // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 316, 317; Збеневич В. Г. До проблеми становлення енеоліту // Археологія.— 1985.— Вип. 51.— С. 3.

² Телегин Д. Я. Указ. соч.; Збеневич В. Г. Енеоліт Північно-Західного Причорномор'я // МАУ.— 1973.— Вип. 7; Збеневич В. Г. Место трипольской культуры в энеолите Причерноморья // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии.— Тбилиси, 1987.— С. 111—113.

³ Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 92.

⁴ Телегин Д. Я. Среднестоговская культура эпохи міді.— К., 1973.— С. 102—108; Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Хвалынский энеолитический могильник.— Саратов, 1990.— С. 57.

⁵ Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы // Древние культуры Прикубанья.— Л., 1991.— С. 100—102; Кореневский С. Н., Наглер А. О. Некоторые вопросы изучения энеолита Центрального Предкавказья и Моздокских степей // Проблемы интерпретации археологических источников.— Орджоникидзе, 1987.— С. 74—85.

⁶ Кияшко В. Я. Нижнее Подонье в эпоху энеолита и ранней бронзы // НА ИА РАН. Р-2.— № 2143.— С. 88—92, 143, 144.

⁷ Дремов И. И., Юдин А. И. Древнейшие подкурганые захоронения степного Заволжья // Проблемы древней истории Северного Прикаспия.— Куйбышев, 1990.— С. 36, 37; Васильев И. Б. Энеолит Поволжья.— Куйбышев, 1981.— С. 43, 44.

⁸ Телегин Д. Я. Среднестоговская культура и памятники...— С. 311—320.

⁹ Збеневич В. Г. Енеоліт Північно-Західного...— С. 74, 75.

¹⁰ Алексеева И. Л. О древнейших энеолитических погребениях Северо-Западного Причерноморья // МАСП.— Вип. 8.— С. 176—186; Алексеева И. Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1992.— С. 26—39; Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.— Кишинев, 1986.— С. 65—74; Петренко В. Г. Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье // История и археология Нижнего Подунавья.— Рени, 1990.— С. 18, 19.

¹¹ Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 98, 104.

¹² Gimbutas M. Proto-Indo-European Culture: The Kurgan culture during the fifth, fourth and third millennia B. C. // Indo-European and Indo-Europeans.— Philadelphia, 1970.— С. 155—197.

¹³ Mallory J. P. The chronology of the early Kurgan tradition (Pt. 2) // Journal of Indo-European Studies.— 1977.— № 5.— С. 339—367.

¹⁴ Мерперт Н. Я. Из истории древнеямных племен // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки.— М., 1977.— С. 69—71; Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья.— М., 1974.— С. 55—60, 77—81.

¹⁵ Мерперт Н. Я. Проблемы энеолита степи и лесостепи Восточной Европы // Энеолит Восточной Европы.— Куйбышев, 1980.— С. 14—20; Васильев И. Б. Указ. соч.— С. 43, 44; Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Указ. соч.— С. 81—88; Дремов И. И., Юдин А. И. Указ. соч.— С. 36, 37.

¹⁶ Телегин Д. Я. Среднестоговская культура...— С. 48.— Рис. 16, 3.

¹⁷ Там же.— С. 104.

¹⁸ Агапов С. А., Васильев И. Б., Пестрикова В. И. Указ. соч.— С. 58.

- ¹⁹ Черных Е. Н. Горное дело и металлургия древнейшей Болгарии.— София, 1978.— С. 58, 59; Черных Е. Н. О юго-восточной зоне Балкано-Карпатской металлургической провинции эпохи энеолита // *Studia Praehistorica*.— Т. 1—2.— С.170—181.
- ²⁰ Иванов И. Сокровища Варненского халколитического некрополя.— София, 1978.— С. 29—42.— Рис. 28, 30; Иванов И. Западное Черноморское побережье в эпоху энеолита // Кавказ в системе палеометаллических культур Евразии.— Тбилиси, 1987.— С. 193—198; *Todorova H. Das Spataeolithikum an der westlichen Schwarzmeerkuste* // SP.— 1—2.— С.136—145; *Todorova X. Энеолит Болгарии*.— София,— 1978.— С. 32, 33; *Todorova X. Добруджа през праисторическата епоха* // История на Добруджа.— София, 1984.— Т. 1.— С. 28—42.
- ²¹ Иванов И. Сокровища...— Рис. 28, 30.
- ²² *Макаренко М. Марнопільський могильник*.— К., 1933.— С. 71, 72.— Рис. 30; *Vazarova Z. Zoomorphes Zepter aus Kjulevca Bezirk Sumen* // SP.— 8 — 1986.— С. 203—207.
- ²³ *Сергеев И. П. Раннетрипольский клад у с. Карбуна* // СА.— 1963.— № 1.— С. 135—151; *Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы*.— М., 1971.— С. 49, 50, 109, 110.
- ²⁴ *Рындина Н. В. Древнейшая металлообработка Юго-Восточной Европы* // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 16—19.
- ²⁵ *Телегин Д. Я. Гробница медного века у совхоза Ямский* // АО. 1966.— М., 1967.— С. 191—193; *Писларий И. А., Кротова А. А., Клочко Т. Е. Погребение эпохи энеолита в г. Ворошиловграде* // Энеолит и бронзовый век Украины.— К., 1976.— С. 21—28; *Братченко С. Н., Константинович Л. Ф. Александровский энеолитический могильник* // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 17—31.
- ²⁶ *Добровольский А. В. Могильник в с. Чапли* // Археология.— 1954.— Т. IX; *Бодянский О. В. Энеолитичний могильник біля с. Петро-Свистуново* // Археология.— 1968.— Т. XXI.— С. 117—125; *Мовша Т. Г., Чеботаренко Г. Ф. Энеолитическое курганное погребение у ст. Кайнары в Молдавии* // КСИА АН СССР.— 1969.— Вып. 115.— С. 45—49; *Телегин Д. Я. Середньостоговська культура*...— С. 113; *Алексеева И. Л. Курганы эпохи палеометалла*...— С. 26—29.— Рис. 2, 3, 4.
- ²⁷ *Макаренко М. Вказ. праця*.— С. 68—73.— Рис. 27, 30.— Табл. XIII, IV.
- ²⁸ *Телегин Д. Я. Еще раз о выделении памятников новоданиловского типа эпохи меди* // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 60, 61.
- ²⁹ *Березовец Д. Т. Отчет о раскопках курганов могильника в с. Кут, Апостоловского р-на, Днепропетровской обл.* // НА ИА АНУ.— № 1981/3а.— С. 69; *Березовец Д. Т. Отчет о раскопках скифского поселения у с. Нижний Рогачик, Верхнерогачикского р-на, Херсонской обл., в урочище Раевщина* // НА ИА АНУ.— № 1951/3а.— С. 11—12; *Лесков А. М., Черненко Е. В., Отрощенко В. В. и др. Отчет о раскопках Каховской экспедиции в 1968 г.* // НА ИА АН Украины.— № 1968/15.— С. 59, 60.
- ³⁰ *Телегин Д. Я. Среднеостоговская культура и памятники*...— С. 319; *Телегин Д. Я. Еще раз о выделении*...— С. 61.
- ³¹ Там же.
- ³² *Збенович В. Г. Энеоліт Північно-Західного Причорномор'я*...— С. 74—75; *Збенович В. Г. Место трипольской культуры*...— С. 111, 112; *Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины* // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 14.
- ³³ *Даниленко В. Н. Энеолит Украины*...— С. 47—49, 69—73; *Кияшко В. Я. Многослойное поселение Раздорское I на Нижнем Дону* // КСИА АН СССР.— 1987.— Вып. 192.— С. 75.
- ³⁴ *Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в энеолите-бронзовом веке*.— Днепропетровск, 1984.— С. 43—53.
- ³⁵ *Котова Н. С. Культуры позднего неолита — раннего энеолита Днепро-Донского междуречья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук*.— К., 1990.— С. 5—7.
- ³⁶ Там же.— С. 6.
- ³⁷ *Котова Н. С., Рассмакин Ю. Я. Энеолит Днепро-Донского междуречья (препринт)* Друкується.
- ³⁸ *Мерперт Н. Я. Проблемы энеолита степи*...— С. 15.
- ³⁹ *Мовша Т. Г., Чеботаренко Г. Ф. Указ. соч.*— С. 49; *Збенович В. Г. Энеоліт Північно-Західного Причорномор'я*...— С. 74; *Даниленко В. Н. Энеолит Украины*...— С. 92—106; *Телегин Д. Я. Среднеостоговская культура и памятники*...— С. 317, 318.
- ⁴⁰ *Мовша Т. Г. Хронология Триполья-Кукутени и степные культуры*...— С. 61—63.
- ⁴¹ *Тодорова Х. Добруджа през*...— С. 28—42.
- ⁴² *Кореневский С. Н., Наглер А. О. Указ. соч.*— С. 82—85; *Нехаев А. А. Энеолитические поселения Закубанья* // Древние памятники Кубани.— Краснодар, 1990.— С. 20.
- ⁴³ *Нехаев А. А. Указ. соч.*— Рис. 3. 29—39; 5, 8, 21.
- ⁴⁴ *Державин В. Л., Тихонов Б. Г. Новые погребения майкопской культуры в Центральном Предкавказье* // КСИА АН СССР.— 1980.— Вып. 161.— С. 76—79; *Житников В. Г. Раскопки*

курганов в Константиновском районе // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1988 году.— Азов, 1989.— С. 16—18.

⁴⁵ *Телегин Д. Я.* Середньостоговська культура...— С. 47—48, 124—125; *Телегин Д. Я., Фесенко О. С.* Могильник среднестоговской культуры в Днепровском Надпорожье // СА.— 1982.— № 1.— С. 80—87.

⁴⁶ *Котова Н. С., Рассмакин Ю. Я.* Указ. соч.

⁴⁷ *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины...— С. 98; *Мерперт Н. Я.* Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древнейших цивилизаций // SP.— № 3.— С. 74—76.—1980; *Мерперт Н. Я.* Проблемы энеолита степи.— С. 14, 15.

⁴⁸ *Котова Н. С.* Указ. соч.— С. 9—12.

⁴⁹ *Васильев И. Б.* Энеолит Поволжья...— С. 6—18.

⁵⁰ *Черных Е. Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА.— 1978.— № 4.— С. 58, 59; *Черных Е. Н.* О юго-восточной зоне...— С. 170—181; *Рындина Н. В.* Древнейшая металлообработка...— С. 16—19.

⁵¹ *Телегин Д. Я.* Еще раз о выделении...— С. 61.

⁵² *Шапошникова О. Г.* Эпоха раннего металла...— С. 14.

⁵³ *Корневский С. Н.* Археологические признаки социальной дифференциации в погребальном обряде эпохи энеолита, ранней бронзы Центрального Предкавказья // Погребальный обряд древнего и средневекового населения Северного Кавказа.— Орджоникидзе, 1988.— С. 6—15.

⁵⁴ *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины...— С. 99.

⁵⁵ *Мерперт Н. Я.* Ранние скотоводы...— С. 65—90; *Мерперт Н. Я.* Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 234—246; *Мовша Т. Г.* Проблемы связей Триполья-Кукутени с племенами культур степного ареала // SP.— 1981.— Вып. 5—6.— С. 61—72; *Телегин Д. Я.* Степное Поднепровье и Нижнее Подунавье в неолите-энеолите // Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 10—13.

⁵⁶ *Телегин Д. Я.* Неолитические могильники мариупольского типа.— К., 1991.— С. 19, 20.— Рис. 8, 7.

⁵⁷ *Мовша Т. Г.* О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века // СА.— 1961.— № 2.— С. 186—199; *Мовша Т. Г.* Проблемы связей...— С. 61—72; *Telegin D.* Uber kulturalle Kontakte zwischen der Balkan-Donau-region // Hugelbestattung in der Karpaten-Donau-Balkan-Zone wahrend der aneolithischen Periode.— Beograd.— 1987.— S. 37—44; *Dodd-Opritescu A.* Consideratii asupra ceramicii Cucutent C // SCIVA. 4, 31.— 1980.— S. 547—557.

⁵⁸ *Корневский С. Н., Наелер А. О.* Указ. соч.— С. 78; *Трифонов В. А.* Майкоп и Варна: возможности сравнительного изучения могильников эпохи палеометалла // XV международный симпозиум «Роль Черного моря в праистории Средней и Юго-Восточной Европы».— Толбухин, 1988.— С. 44.

⁵⁹ *Рындина Н. В., Энгватова А. В.* Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы I // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине.— Тальянки, 1990.— С. 110.— Рис. 3.

Ю. Я. Рассмакин, А. Б. Будников

ПРОБЛЕМЫ РАННЕГО СТЕПНОГО ЭНЕОЛИТА В СВЕТЕ ИЗУЧЕНИЯ НОВЫХ ПАМЯТНИКОВ

В 1992 г. в г. Кривой Рог, на правом берегу р. Саксагань при строительных работах был открыт могильник из четырех погребений, которые известны в литературе как памятники новоданиловского типа. Погребения со специфической скорченной на спине позой, согнутыми руками, кисти которых уложены на таз, ориентированные в восточном направлении, сопровождалась медными изделиями (браслет, ожерелье бус, шило с костяной ручкой, височные подвески, обломки предметов), кремневыми наконечниками дротиков, ножом на пластине, микролитической пластинкой, поясом из бус, изготовленных из речных раковин, а также золотой трубочкой-насадкой. Материалы позволяют синхронизировать исследованные комплексы с Трипольем VI и датировать временем 3700/3650—3350/3300 гг. до н. э. Аналогичные памятники можно рассматривать в системе развития культур Балкано-Карпатского региона (Гумельница-Караново VI-Варна), Северного Кавказа и Предкавказья (закубанская энеолитическая культура) и Поволжья (хвалынская культура). Особое значение приобретает изучение становления подвижного скотоводческого хозяйства в степи и функционирование очагов Балкано-Карпатской металлургической провинции, с затуханием которых исчезают и рассматриваемые в статье памятники.

Yu. Ya. Rassamakin, A. B. Budnikov

**THE PROBLEMS OF THE EARLY STEPPE ENEOLITH IN THE LIGHT OF STUDY
OF THE NEW MEMORIALS.**

In 1992 at Krivoi Rog city on the right bank of Saksagan river the cemetery consisting of four graves known as the Novodanilovka type memorials was uncovered during the building works. The graves with specific pose — flexed on the back, bended arms which hands were put on the pelvis, directed to West — were accompanied by the cooper wares (the braselet, necklase, awl with bone handle, temple-pendants, fragments of objects), flint javelin-heads, knife on the blade, microlithic blade, belt made of shell-beads and golden tube-nozzle. The materials permit to synchronize the researched assemblages with Tripolie B1 and to date them to the 3700/3650—3350/3300 B. C. The analogous memorials could be observed in the system of the development of the cultures of Balkan-Carpathian region (Gumelnitza-Karanovo 6 —Varna), North Caucasus and foothills of Caucasus (over-Kuban Eneolithic culture) and Volga Basin (Khvalynsk culture). The study of the formation of the mobile cattle-breeding at the plains and the functioning of the hotbeds of Balkan-Carpathian metallurgical province after the damping of which the examined memorials are disappered is of a perticular importance now.